

Základné pojmy: lexikológia, lexikálna zásoba, lexéma, slovo

Lexikológia a jej predmet

Lexikológia (gr. lexis – slovo, logos – vedenie, veda, náuka; ale aj: lexikos – vzťahujúci sa k slovu) je čiastková jazykovedná disciplína, ktorá skúma lexikálnu/slovnú zásobu vo všetkých jej aspektoch. Bežne sa používa aj termín **slovná zásoba**. Ten je síce menej presný, pretože naznačuje, ako keby išlo len o súbor slov, teda jednoslovných pomenovaní. Na druhej strane však termín slovná zásoba možno chápať synekdochicky (pars pro toto „časť za celok“), pretože slovo je základným a najtypickejším predstaviteľom lexikálnej jednotky. V ďalšom výklade budeme oba termíny používať synonymicky, hoci prednosť dávame termínu lexikálna zásoba.

Lexikálna zásoba (lexika) je vnútorne usporiadaný súbor jednoslovných a viacslovných jednotiek. Základnou jednotkou tohto súboru je **lexéma**, napr. *matka, otec, žiť, byť, vysoký, nízky, ja, ty, jeden, sedem, hore, blízko, zubná pasta, obdobie dažďov, podať sťažnosť, slamená vdova, prejsť niekomu cez rozum*.

Lexikológia skúma lexikálny podsystém, konkrétnejšie:

- Semiotický (znakový) charakter lexikálnej jednotky, ktorá je osobitným druhom jazykového znaku.
- Lexikálnu paradigmaticku. Vzájomné vzťahy medzi lexémami, ktoré môžu byť obsahovo-formálne (napr. slovotvorné vzťahy), obsahové (napr. synonymia), formálne (napr. homonymia).
- Lexikálnu syntagmatiku, t. j. zapojenosť lexém do kontextu, vplyv syntagmatických činiteľov na zmenu významu lexémy, spájateľnosť.
- Lexikálnu pragmatiku, t. j. časovú, teritoriálnu, sociálnu, individuálnu a komunikačnú determinovanosť lexikálnych jednotiek.
- Dynamické procesy v lexike. Pod týmito procesmi si možno predstaviť lexikálny pohyb v najširšom zmysle. Dôležitým prejavom lexikálnej dynamiky je tzv. obohacovanie lexiky, a všetky s tým súvisiace otázky (na tomto mieste spomeňme len preberanie a adaptáciu lexém z cudzích jazykov).
- Kvantitatívne aspekty lexiky (napr. frekvenciu lexém v texte, rozsiahlosť aktívnej a pasívnej individuálnej slovnej zásoby), ako aj vzťah kvantitatívnosti a kvalitatívnosti vo fungovaní lexikálnych jednotiek.
- Vzťahy lexiky k iným rovinám jazykového systému (fónickej, morfolologickej, syntaktickej, štylistickej).
- Vzťahy lexiky k mimojazykovej skutočnosti a k lexikám iných jazykov.

Slovo a lexéma

V súvislosti s terminologickou dvojicou *slovná – lexikálna zásoba* sa do pozornosti ponúka vzťah medzi slovom a lexémou.

Slovo je základnou jazykovou jednotkou a dotýka sa každej jazykovej roviny. Pravda, v každom jazykovom subsystéme funguje inak a inak sa charakterizuje.

Slovo a ortografia

Grafické slovo sa charakterizuje ako „to, pred čím a po čom je medzera“ (medzera teda plní delimitačnú funkciu): *nažlto* (jedno slovo), *na žlto* (dve slová).

Slovo a fónická rovina

Zo zvukovej úrovne sa slovo charakterizuje ako ucelený a vo vete premiestniteľný rad hlások, foném, ktorý je nositeľom suprasegmentálnych vlastností. Na zvukovej úrovni sa delimitácia slov uskutočňuje predovšetkým pomocou pauzy, prízvuku (v niektorých jazykoch) a uskutočňovaním, resp. neuskutočňovaním fonologických neutralizácií (takisto podľa typu jazyka).

Slovo a morfológická rovina

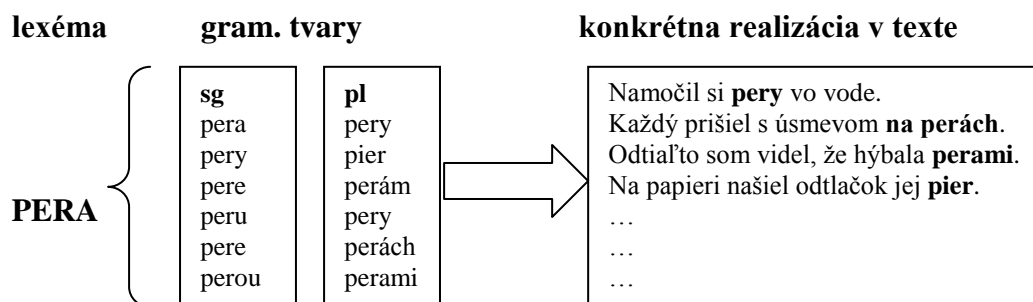
Z morfológického hľadiska slovo je súbor tvarov členených na morfémy a vyjadrujúcich isté gramatické významy. Napríklad vo vete *Peter špúli pery* sa nachádzajú tri gramatické slová:

Peter – substantívum, mask., N. sg.,

špúli – verbum, 3. os., sg., prít. č., ndk. vid, činný rod, 1. valenčný typ

pery – substantívum, fem., A. pl.

Gramatický tvar však sám osebe nemá význam, reprezentuje totiž abstraktnejšiu jednotku, ktorou je lexéma. Lexéma je súbor gramatických tvarov a gramatický tvar je konkrétna realizácia lexémy vo vete, v texte.

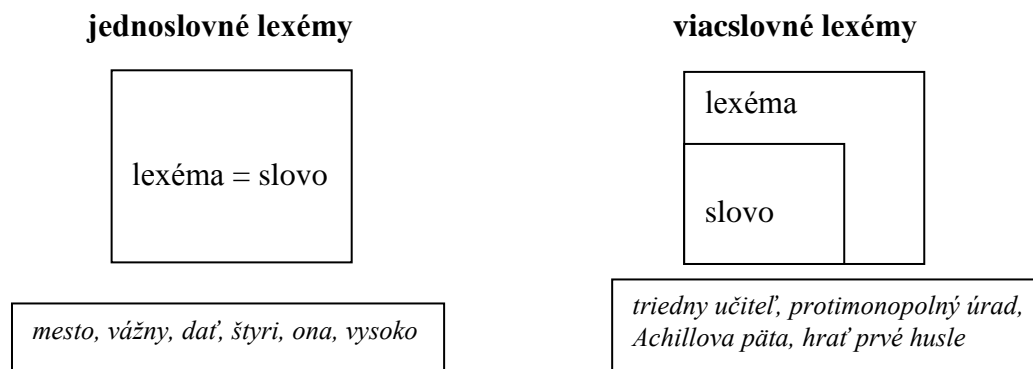

Slovo a syntaktická rovina

Slovo je nositeľom syntaktických významov alebo funkcií, je členom syntagmy (autosyntagmatické slovné druhy), nejakým spôsobom sa na syntagmatickej, resp. vetnej výstavbe podieľa (syntagmatické slovné druhy – predložky, spojky), alebo tvorí samostatnú jednočlennú vetu (citoslovčia).

LEXÉMA (LEXIKÁLNA JEDNOTKA) – základná jednotka lexikálnej zásoby; zahŕňa **jednoslovné** aj **viacslovné** jednotky:

- pri jednoslovných lexémach platí vzťah *lexéma* = (plnovýznamové) slovo
- pri viacslovných pomenovaniach je lexéma rozsiahlejšia než slovo:

POMENOVANIE – jazyk slúži na pomenovanie niečoho mimo jazyka (osoby, veci, vlastnosti, deje, vzťahy) a najčastejšie sa na tento účel používajú lexikálne jednotky; preto sa ako synonymum k termínu slovo, lexéma používa aj termín *pomenovanie*

Vzťah medzi slovom a lexémou je ekvipolentný: nie každé slovo je lexémou a nie každá lexéma je slovom.

- ...nie každé slovo je lexémou...

Napr. vo vete *Bol by som ti to povedal* máme šesť zvukových, tri morfológické, tri syntaktické slová a tri lexémy; *bol*, *by*, *som* sú slová z foneticko-fonologického pohľadu, z lexikologického pohľadu však nejde o slová, ale len o morfémy, súčasti tvaru. Jednu lexému teda môžu vytvárať viaceré zvukové slová-morfémy (*bol by som povedal*).

- ...nie každá lexéma je slovom...

Pri viacslovných pomenovaniach typu *vtáčia chrípka*, *širokorozchodná trať*, *hlavný vysielací čas*; *posledný Mohykán*, *šaty robia človeka* sa lexémy skladajú z viac než jedného slova; sú teda komplexnejšie než slovo.

Lexéma a lexia

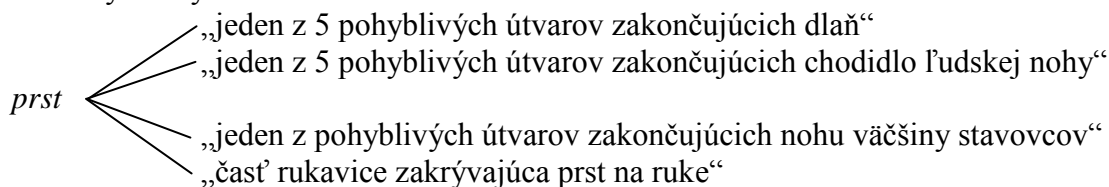
Lexéma je abstrakcia, spojenie jednej formy s jedným alebo viacerými významami. Lexia je vždy spojenie jednej formy a jedným významom. Medzi lexémou a lexiou sa môžu realizovať tieto dva vzťahy:

1) Lexéma = lexia. Ide o jednovýznamové jednotky (jednej forme zodpovedá jeden význam):

bezpečie „bezpečné miesto“

penicilín „antibiotické liečivo vyrábané z niektorých druhov plesní“

2) Lexéma > lexia. Ide o viacvýznamové jednotky (jednej forme zodpovedá viac významov). Napr. lexéma *prst* sa skladá zo štyroch lexií, v rámci ktorých sa k rovnakej forme viažu významy:

Lexiu nemožno stotožňovať s významom, aj keď si pri charakteristike vzťahu medzi lexémou a lexiou významom pomáhame. Lexia je reálna, samostatná, bilaterálna jednotka, spojenie jednej formy a jedného významu. Význam je ideálna, lexikálne nesamostatná, „unilaterálna“ jednotka.

Z uvedeného výkladu vyplýva, že lexia je elementárnejšou, konkrétnejšou jednotkou než lexéma. V tomto ohľade je potrebné spresniť informáciu z úvodu, podľa ktorej je lexéma základnou jednotkou lexikálnej zásoby. **Lexému budeme považovať za základnú komplexnú jednotku, lexiu za základnú elementárnu jednotku.**

Prostredníctvom termínu lexia možno presnejšie charakterizovať lexikálne javy, pretože:

a) jednotlivé lexie môžu vstupovať do odlišných paradigmatických vzťahov; porov. napr. vybraté lexie lexém *mladý* a *rásť*:

MLADÝ		
lexia	synonymá	antonymá
ktorý je v začiatočnom období svojho života: mladý človek	<i>nedospelý, malý, detský, soplavý...</i>	<i>starý</i>
ktorý je príznačný pre mladosť: mladá tvár	<i>mladistvý, mladický, svieži, rezký...</i>	<i>starecký</i>
RÁST		
lexia	synonymá	antonymá
rastom sa zväčšovať: dieťa rastie	<i>vyrastať, vyvíjať sa, silnieť...</i>	–
stávať sa väčším, obyč. intenzitou, počtom, veľkosťou: mesto rastie	<i>zväčšovať sa, vzmáhať sa, pribúdať...</i>	<i>zmenšovať sa</i>
postupne sa stávať väčším významom, intenzitou: úroveň rastie	<i>zvyšovať sa, dvíhať sa, stúpať...</i>	<i>klesať</i>
stávať sa dokonalejším, lepším: rástol v slovenčine	<i>zdokonaľovať sa, zlepšovať sa, prehľbovať sa...</i>	<i>zhoršovať sa</i>

b) jednotlivé lexie sa môžu odlišovať komunikačnými, štylistickými, expresívnymi, časovými a i. príznakmi:

klada

1. skrútený a okresaný kmeň stromu, brvno (podoprieť múr kladami)
2. hist. mučiaci nástroj na zaseknutie nôh medzi dve brvná

točňa

1. zastaráv. zemský pól (severná, južná točňa)
2. žel. konštrukcia na otáčanie vozňov alebo lokomotív

komando

1. voj. zastar. veliteľstvo
2. hovor. expr. rozkaz; komandovanie (nebudem skákať na tvoje komando)
3. špeciálna jednotka (prepadové komando)

c) jednotlivé lexie môžu mať odlišné gramatické stvárnenie:

láska

1. kladný citový vzťah, náklonnosť: rodičovská, materinská láska (iba sg.)
2. náklonnosť jedného pohlavia k druhému, ľúbostný cit: telesná láska (iba sg.)
3. milovaná osoba, milenec, milenka: stretnúť sa s bývalou láskou (sg. aj pl.)

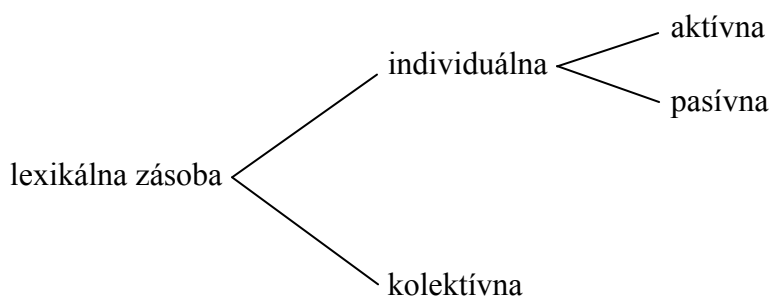
baránok

1. malý baran (sg. aj pl.)
2. drobné biele obláčiky na oblohe (iba pl.)

Paradigmatické, syntagmatické a pragmatické vzťahy danej lexémy sú súborom paradigmatických, syntagmatických a pragmatických vzťahov jednotlivých lexíí danej lexémy.

Členenie a štruktúra lexiky

- **individuálna lexikálna zásoba** – súbor lexém, ktoré ovláda jednotliviec; môže byť:
 - **aktívna** – patria do nej slová, ktoré používame v reči
 - **pasívna** – patria sem slová, ktorým rozumieme, ale nepoužívame ich
- **lexikálna zásoba celého národného jazyka** – súbor všetkých lexém daného jazyka (slovenčiny, češtiny, nemčiny a pod.)

Lexika je vnútorne štruktúrovaná približne takto:

- **jadro (centrum)** – patria sem viacvýznamové, jednoslovné lexémy s vysokou frekvenciou, neodvođené (ale tvoria sa od nich mnohé slová), s rozvinutými synonymickými a inými systémovými vzťahmi, so širokým kontextovým využitím, štylisticky bezpríznakové, pomenúvajúce základné javy súvisiace so životom človeka; ide približne o 500 – 1000 lexém, ktoré pokrývajú asi 73 % všetkých slovenských textov (napr.: *ruka, hlava, matka, otec, žiť, byť, dobrý, veľký, hore, stále, ja, on, jeden, dva, a, ale, v, na*);

Údaje J. Mistrika: prvých 10 najfrekvencovanejších slov pokrýva 18,6 % textu, prvých 100 slov pokrýva 41,5 % textu a prvých 1000 najfrekvencovanejších slov pokrýva 80 % textu.

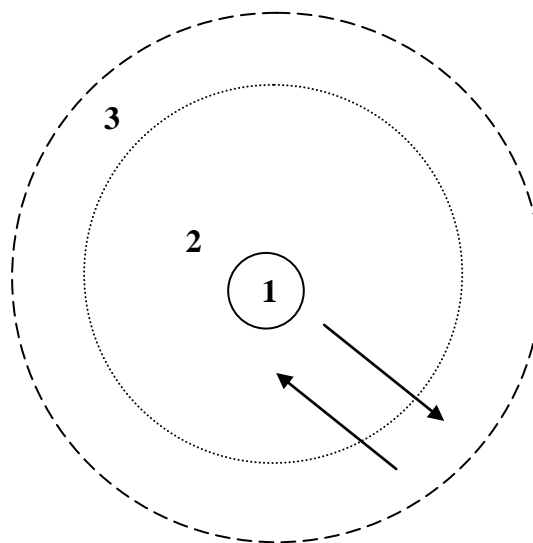
Napr. tzv. Basic English obsahuje 850 slov, Basic Slovak 800 slov.

- **prechodná vrstva** – patria sem jednotky s obmedzenými slovotvornými možnosťami, môžu byť viacvýznamové (ale ich významová štruktúra nie je príliš zložitá), štylisticky príznakové (napr. expresívne), ale v rámci istého štýlu sú frekvencované; viacslonné; do prechodnej vrstvy patrí väčšina lexém (napr. *nerast, bádateľ, kaňon, futbal, revolúcia, materinský, otcovský, bezsenný, starostlivý, sledovať, zvýrazniť*)

- **okraj (periféria)** – patria sem jednovýznamové lexémy s obmedzeným kontextovým využitím, štylisticky alebo inak príznakové, príležitostné slová, slová cudzieho pôvodu, odborné termíny, vlastné mená napr. *pachol'a, halapartňa, Jesenské, permutácia, ad acta, old boys, nuansa*)

- je prirodzené, že hranice medzi týmito vrstvami sú priestupné a lexémy môžu prechádzať z jednej oblasti do druhej:

- **periféria → prechodná vrstva**: *internet, mobil, SMS*
- **prechodná vrstva → periféria**: *pionier, iskrička*

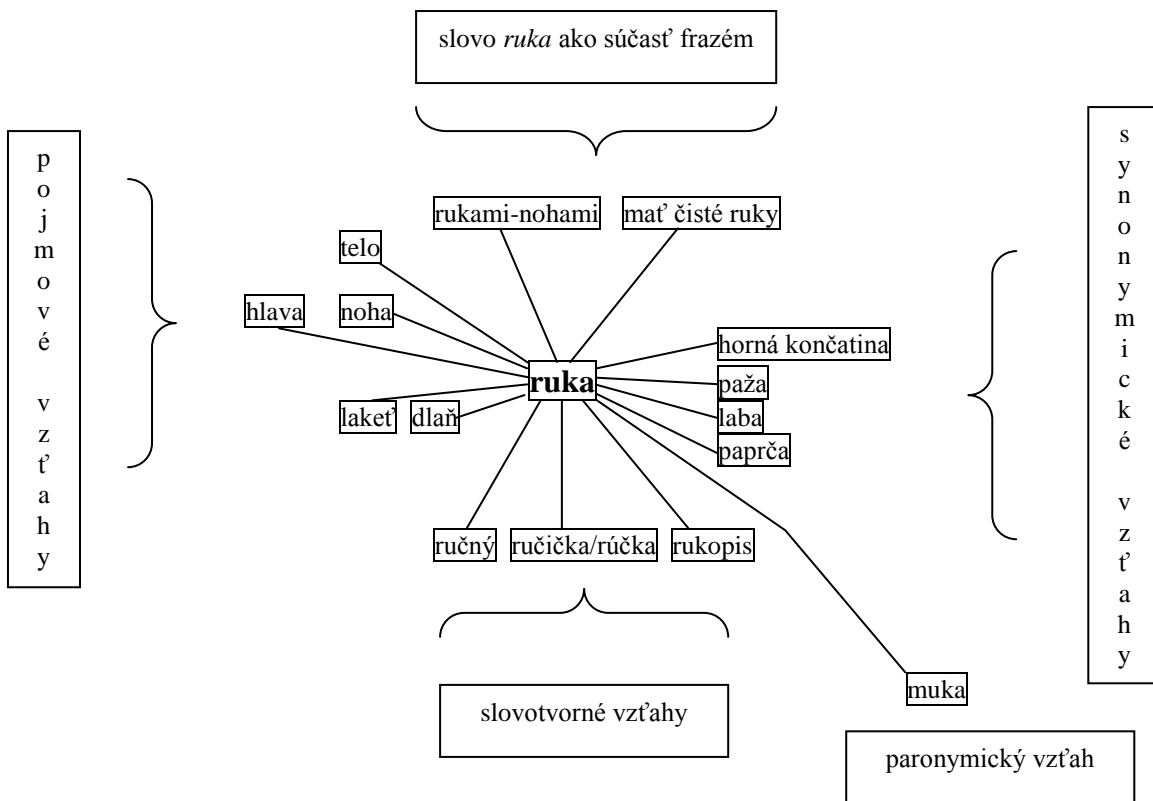

1 – centrum, 2 – prechodná vrstva, 3 – periféria

Vlastnosti lexikálnej zásoby

- **ROZSIAHLOSŤ:** lexika je najrozsiahlejším jazykovým podsystemom; počet jednotiek, ktoré sem patria, nemožno presne zrátať; ak by sme sem započítali aj vlastné mená a odborné termíny, možno tvrdiť, že lexika obsahuje viac než milión jednotiek
 - fónický systém slovenčiny: počet fón: $6+5+4+35=49$; počet foném: $15+27=42$
- **OTVORENOSŤ:** do lexiky neustále pribúdajú nové jednotky, v oveľa menšej miere jednotky ubúdajú: *internet, mobilný telefón, čerešnička na torte, korčuliar, Tesco, Carrefour, Condoleeza Riceová; pionier, iskrička, miestny národný výbor; osemročné gymnázium, príma, sekunda, starosta, s. r. o.*
- **DYNAMICKOSŤ:** dynamika, pohyb súvisí s kvantitatívnymi zmenami (najmä so spomínaným pribúdaním lexém), ale aj s kvalitatívnymi zmenami – nové jednotky sa zaraďujú do lexikálneho systému (napr. lexémy *rap metal, cyber metal* sa zaraďili do jednej lexikálnej skupiny k jednotkám, ako *heavy metal, speed metal, thrash metal, power metal, black metal, doom metal* a pod.)
- **MULTIŠTRUKTÚRNOSŤ:** medzi lexikálnymi jednotkami sa realizuje veľké množstvo vzťahov a vytvára sa veľké množstvo štruktúr (napr. slovotvorné vzťahy, synonymické vzťahy, antonymické vzťahy a pod.); každá lexéma pritom vstupuje do rozličného množstva lexikálnych vzťahov, ktoré nemusia byť hierarchicky usporiadané:

Niektoré zo vzťahov, do ktorých vstupuje lexéma **ruka**:

Antropomorfizácia

Antropomorfizácia je pripodobnenie lexiky k ľudskej spoločnosti a lexikálnej jednotky k človeku. Táto analógia môže byť východiskom osobitného pohľadu na lexikálnu zásobu.

Podobné vlastnosti vlastnosti:

- **nemožnosť presnej kvantifikácie;**
- **bilaterálnosť** (forma a obsah, fyzická a mentálna stránka);
- **začlenenosť do štruktúrnych vzťahov – neizolovanosť;**
- **jedinečnosť** (dvoch substančne i vzťahovo identických jednotiek);
- **existencia v čase; vývinová determinovanosť.**